

zései, normái és javaslatai s a belőlük *most* levonható konzekvenciák. A mai magyar politikai élet egésze, a rendszerváltás után kialakult elit – minden ellenkező szándéknyilvánítás dacára – elutasítja erkölcs és politika összekapcsolását, ezért (egyéb következmények mellett) valószínűnek tartom, hogy Bibó életműve is a túlfeszült lényeglátás hagyományát gazdagítja majd. És ezzel, azt hiszem, válaszoltam is a főntü kérdésre. A mai Magyarországon lényeglátás és naivság mindenestre jóval inkább szembeállíthatók egymással, mint mondjuk, naivság és cinizmus. Ellenben van-e komoly esélye lényeglátás és társadal-mi-politikai cselekvés valamilyen újabb találkozásának Bibó szellemében?

Ezt a kérdést a most megjelent BIBÓ-EMLEKKÖNYV-höz hozzámerendő majdani antológiák reménybeli szerzői lesznek hivatva végiggondolni és megválaszolni.

Mártom László

A KELET-EURÓPAI KISÁLLAMOK NÉPI DEMOKRATIKUS NYOMORÚSÁGA

Fejtő Ferenc: *A népi demokráciák története I-II.*
Fordította Endreffy Zoltán
Magvető – Magyar Füzetek 1991.
277 + 380 oldal, 240 Ft

Fejtő Ferenc A NÉPI DEMOKRÁCIÁK TÖRTÉNETÉ-NEK 1989. augusztus 7-i keltezéssel zárt Epilógusában a következőket írja: „...a reform útjára lépő közép-európai államok számára nem szűnt meg a visszalépés veszélye. Viszont ha bonyolult világunkban nem is minden, de sok függ a népek önbizalmától, dinamizmusától, élni akarásától és fejelemétől.”

E két mondat tömör megjelenítése azoknak az érzelmi hullámzásoknak, amelyek azon a nyáron Közép-Kelet-Európa népeinek nagy élményét jelentették. Emlékezhetünk: félelem és büszkeség, kishitűség és hirtelen támadt magabiztosság, szorongás és re-

ménykedés, a közös sors egyszeriben felemelővé vált szolidaritásérzete és a megtorlástól való állandó rettegés érzelmi szélsőségei között vergődünk mi itt mindannyian.

Mi tagadás, 1989 nyári szorongásainak alapja, a „visszalépés” veszélye rövid két esztendőn belül egyszerűen – és feldolgozhatóságában alig-alig követhető sebességgel – *el-lehetetlenült*: a kommunista restauráció, a posztstálinista totalitárius struktúrák felülkerekedésének lehetősége valóban lesodródott (néhol – mint nálunk – elegáns gesztusok közepette lelépett) a történelem színpadáról.

A veszély elmúltával azonban az emlékek kódébe veztek a közép-kelet-európai összetartozás szolidaritásérzetei, és a múlté lett 1989–90 eufóriája is. 1992 elején úgy tűnik, hogy Bibó István 1979-es víziója talán meg-alapozottabb volt, mint Fejtő Ferenc 1989-es helyzetértékelése.

Bibó ugyanis úgy látta, hogy az egykor be-köszöntő felszabadulás a *nemzeti kérdést* és az itt élő népek *egymás közötti viszonyainak* rendezését teszi a *jövő alapkérdésévé*. Nem sokkal halála előtt, egy Szalai Pálnak írott – és a közelmúltban megjelent BIBÓ-EMLEKKÖNYV-ben olvasható – levelében így fogalmaz: „...*komolyan képzeled azt, hogy ha egyszer egy pillanatban a minden irányban vett demokráciizmus a közép-kelet-európai országok egymás közötti viszonylatában érvényesülni kezd, hogy akkor bármiképpen meg lehetne akadályozni azt, hogy ezek a sérelmek [a kisebbségi sérelmek – Sz. J.] nyíltan szóba kerüljenek? És nyilvánvalóan ezeknek a szóba hozása nem a leendő federációs fejlődés akadály, hanem éppen ellenkezőleg, az előfeltétele [kiemelés – Sz. J.]”*

Ezzel szemben egy évtizeddel később Fejtő Ferenc – követve a nyolcvanas évek széles körökben osztott, nagy hatású reformgondolkodásának érvrendszerét – lényegesen kisebb jelentőséget tulajdonított a régió *belüli* (esetleges) konfliktusoknak; a demokratikus fejlődés kulcskérdésének az egyes országoknak a Szovjetunióhoz fűződő viszonyát tekintette. Alapvetőnek azt látta, hogy külön-külön mennyire képesek azokra a *finom politikai manőverezésekre*, amelyek a „rugalmas elszakadás” játékerét *anélkül* tágíthatják, hogy kivívnák a „Nagy Testvér” 1956 óta oly sokszor és oly fájón megtapasztalt haragját.

Számára tehát 1989-ben úgy tűnt, hogy a demokrázizálás erőinek elsősorban a függetlenedési kísérletek még megtehető lépéseiről és a Szovjetunió számára még elviselhető relációk kiszabta mozgástér, illetve az egyensúly fenntarthatóságának alapfeltételei felől érdemes gondolkodniuk: „... az Egyesült Államok és nyomdokain az Európai Közösség... kész megjutalmazni azokat az országokat, amelyek tiszteletben tartják az emberi jogokat, ugyanakkor hangsúlyozza, hogy nem akar ártani a Szovjetunió életbevágó érdekeinek. Általában nagyra értékeli a gorbacsovi szándékot, hogy nagyobb önállóságot kell engedni nemcsak az érdekszférájában lévő országoknak, hanem a föderáción belül, például a balti államoknak is.”

Azóta tudjuk: a közép-kelet-európai térség sorsának alakulásában a bibói vízió bizonyult maradandóbbnak: „A Szovjetunió életbevágó érdekei” immár magát a szovjet rendszert emésztették fel, s nyomában mindennapjaink valósága a térségen belüli feszültségek felszínre jutása lett. Az új demokráciák kül- és belpolitikájában a nemzeti problematika a „rendszerelváltás” minden más kérdésénél előbbre tolokodott, s ma kétségtelenül régiószerte a politikai konfliktusok centrumában áll. Korai volna persze mérleget vonni, hogy mindez vajon a „szükséges megheszélés” szakaszához tartozik-e még, vagy hogy a kérdést kísérő indulatok és a radikalizálódó politikai szembefordulások immár magukat a frissen létrejött demokráciákat veszélyeztetik, s újabb évtizedekre történelmi sérelmek okozásához, illetve elszenvadásához vezetnek-e el. Azt azonban, hogy a nemzeti problematika a poliúikai élet első számú kérdésévé vált, mindenképpen történelmi tényként kell elfogadnunk, és ekként érdemes a jelenkor társadalmi alapkérdései szempontjából újra-gondolnunk.

Az újragondolást különösen sürgetővé teszi a nacionalizmus legújabb kori jelentkezésének néhány szembeszökő paradoxona. Úgy tűnik ugyanis, hogy a politikai indulatok fellángolása ellenére a köznapi nemzettudat, valamint a nemzeti hovatartozás társadalmi jelentéstartalma az elmúlt évtizedekben jelentős történelmi változásokon ment keresztül. Mintha a politikai és ideológiai nacionalizmus elvesztette volna társadalmi háttországot: ma inkább szűk és társadalomtörténeti

szociológiai jellegzetességeikben körülhatárolható elitcsoportok, semmint széles társadalmi rétegek törekvéseit és aspirációit fejezné ki. Mintha fontos – de legalábbis megfontolásra érdemes – jelzései volnának továbbá annak, hogy a hatalom új intézményeivel szembeni növekvő szkepticizmus valójában nem a tegnap még lelkesült tömegek mára apátiába fordult „apolitikusságából” eredeztethető. Talán inkább tulajdonítható annak, hogy a politikai életet – a társadalmakat foglalkoztató gazdasági, szociális és jogi kérdések megvitatása helyett – az „igaz nemzetértelmezés” körüli hangos csatározások uralják el. Mintha tehát a politikai gondolkodás köznapi és intézményes szinterei között sajátos hasadás és megkettőződés jelei mutatkoznának.

E szokatlan megkettőződésre utal mindezekelőtt az a – történelmileg mindenképpen új – jelenség, hogy a térség társadalmi eleddig nemigen mutattak hajlandóságot nacionalista mozgósítások tömegmozgalom-szerű követésére. (E megállapítás – úgy tűnik – még a polgárháborús Jugoszláviára is igaz. Az elmúlt hónapok történetének egyik szembeötlő sajátossága, hogy a háború mind ez idáig a politikai és katonai csatározások többé-kevésbé körülhatárolható körein belül maradt, s a harcban álló feleknek egyik oldalon sem sikerült széles lakossági támogatást és pártoló tömegmozdulásokat a hátuk mögé sorakoztatniuk. Igaz ugyan, hogy a nacionalista érzületektől vezérelt népi önkéntességre – felfegyverzett milicistákra és csetnikekre – támaszkodó harci események szaporodása vészterhes jelzése annak, hogy a gyűlölködések és elvakultságok felszíthatók, a régi sérelmek felhánytorgathatók. Mint napjaink tragikus fejleményei mutatják, az elvakult indulatok a polgárháborút akár veszélyes szélsőségek felé is sodorhatják. A mérleg nyelvét azonban ez idáig mégsem sikerült a maguk javára billenteniük. Úgy tűnik, széles bázisra és tartós tömegtámogatásra mégis inkább a békét és a helyzet politikai rendezését előmozdítani kívánó erők számíthatnak. A szemben álló köztársaságok lakosai a háborúra ugyanis eddig inkább együttes – és sokszor közösen szervezett – elmeneküléssel, valamint megannyi – a belső országhatárokat átszelő – helyi szolidaritási és támogatóakcióval vála-

szoltak. A majdani rendezés esélyeinek latolgatásában számba vehető – és optimizmusra okot adó – legfontosabb fejlemény pedig talán az a valóban történelmi előzmények nélkül való jelenség, amelynek a polgárháború közel egy éve alatt többször is tanúi lehetünk: nemzeti és kisebbségi hovatartozásra való tekintet nélkül, az egykori Jugoszlávia népeinek sokszázvezres tömegei csatlakoztak újra meg újra azokhoz a poliükai erőkhöz, amelyek sürgető feladatuknak a polgári jogok alkotmányos szavatolását, az állam új tartalmát kijelölő többpárti parlamenti demokrácia megteremtését, illetve a föderáció új alapokon történő felépítését tekintik. Megkockáztatható tehát, hogy nemzeti identitás és állami berendezkedés kérdései talán még a térség e legfeszültebb régiójában is *elváltak* egymástól.) Más megfogalmazásban: Közép-Kelet-Európa társadalmi – elemzésre és feltárássra való folyamatok és okok folytán – nagy valószínűséggel túljutottak a második világháború befejeződésekor még mindenképpen akut alapfeszültségen: az etnikai határok és az állami berendezkedés összehangolhatatlanságának oly sok történelmi tragédiát okozó mély konfliktusán. Számos jel mutat arra, hogy ma e társadalmak többsége az államforma tartalmát sokkal inkább a polgári jogviszonyok és mindennapi életformák felől, mint a Bibó által egykor oly érzékletesen jellemzett territoriocentrizmusból, a létért való egzisztenciális félelemből és a népek nyelvi-kulturális háborúinak győzelmi igényeiből eredezteti. (Amivel – ismétlem – nem kívánám tagadni az amúgy is tagadhatatlan veszélyt: e többségi beállítódás ellenére a népi nacionalizmusra apelláló politikázás idővel visszhangra találhat. A régió elhúzódó gazdasági válsága nyomán reménytelen élethelyzetbe került társadalmi rétegek perspektíva-vesztése, a pauperizálódó és leszakadó tömegek elkeseredettsége idővel bármiféle – így akár szélsőségesen nacionalista – politikai radikalizmus törekvéseinek is társadalmi bázisává válhat. Hogy ez bekövetkezik-e vagy sem, az a polgári felemelkedés útjára lépett és nacionalista sérelmein immár túljutott többségi társadalmak ma talán legkomolyabb poliükai felelőssége.)

A nacionalista indulatú töltéseitől megszabadult és polgáriassá vált többségi gondolko-

dás háttérében minden bizonnyal az elmúlt évtizedek – itt legfeljebb utalásszerűen említhető, a nemzeti problematikával való összefüggésükben azonban komolyan átgondolandó – szociológiai folyamatai állnak. E helyütt csak sejtésként fogalmazhatom meg, hogy a hangsúlyok áthelyeződésében fontos szerepet játszhatnak olyan tényezők, mint az elnyomó állammal való tartós szembehelyezkedés összetartozás-élményei és látens közöségteremtő ereje; a szocialista berendezkedések tömeges kényszeremigrációjának ama sajátos következményei, amelyek a vegyes házasságoknak „megállapodottabb” társadalmakban ismeretlenül magas arányához, ennek nyomán pedig a korábban egymástól elszigetelt szubkultúrák közötti érintkezések megszorodásához vezettek; továbbá, perdöntő jelentőségűek valószínűleg a térségben véghezvitt modernizáció ama félsikerei, amelyek – minden ellentmondásosságuk és felemáságuk ellenére – széles társadalmi csoportok felemelkedésére és bizonyos polgárosulási tendenciák kibontakozására is módot nyújtottak. Mindezek a folyamatok nem hagyták, nem hagyhatták érintetlenül az értékrendeket sem. Hogy hatásuk az énazonosságok és a mindennapi történelmi tudatok alakulására pontosan mi is volt – a jelenkor szociológiai, társadalom-lélektani és politikatudományi kérdései közül talán a legizgalmasabbak közé tartozik.

Tárgyilagos vizsgálódást és friss szempontú megközelítést surget továbbá az is, hogy a nemzeti problematika korántsem „klasszikus” vértetéiben jelenik meg előttünk: a második világháború előtti vitákhoz képest mára jelentősen elhalványultak a romantikus-nosztalgikus elemek, viszont megjelent bizonyos „polgárius” közmeggyőződés. A népi-nemzeti és a velük ütköző liberális irányok – heves retorikai összecsapásaik ellenére – ma jóval nagyobb közös értékalmazra hivatkoz(hat)nak, mint a történelemben bármikor. Az embernek néha az a benyomása, hogy vitájukban „nem arról van szó, amiről a szavak értelme szintjén beszélnek”. S talán tényleg nem. Hátha a gondolatmenetek igazi különbségeinek felfejtéséhez akkor jutunk közelebb, ha ütközeteiket egy ritkán tárgyalt nézőpontból, a versengő *nemzettudat-értelmezések* és az új politikai *elit*ek legitimációs törekvései

szempontjából gondoljuk újra. Ha pedig így járunk el, akkor felmerül, hogy a zavarok forrása vajon nem a versenyben álló politikai erőknek a *közelműlthoz* való ambivalenciájában keresendő-e? Azaz nem arról van-e szó, hogy hovatovább *megkerülhetetlen* a létezett szocializmusok nemzetfelfogásainak és a „szocialista internacionalizmus” leple alatt véghezvitt függetlenedési törekvéseinek elfogulatlan végiggondolása? Mivel azonban a frissen hatalomra került erők mindegyike az előtörténet *átugrásából*, pontosabban, *megtagadásából* igyekszik a hatalomra való történelmi jogát levezetni, elfogulatlan elemzések helyett a régmúlt vitáihoz és útközeti terepeihez tér vissza.

Csakhow e megbicsaklott legitimációs kísérlet politikai üzenetc igencsak kérdéses. Hiszen azt hordozza, hogy az embereknek az elmúlt negyven év történelmével együtt *saját* múltjukat is meg kellene tagadniuk; holott a kommunista uralom összeomlásától éppen annak *küteljesítését* várhatták volna.

Ez a múlt az itt élők túlnyomó többségének életében ellentmondásos és kompromisszumteli volt ugyan, de alapjában mégis vállalható. Hiszen tudjuk, hogy a rendszer összeomlását a térség országainak többségében nem forradalmi küzdelmek idézték elő, hanem annak alapjait a totalitárius intézményrendszer lassú erodálódása teremtette meg; az erózió tartalmát viszont végső soron éppen széles tömegeknek a kommunista uralommal szembeni folyamatos szabotázsakciói és az egyéni szabadságoknak a mindennapi életben véghezvitt tágítási kísérletei adták. Igaz ugyan, hogy a szembehelyezkedés ritkán és szűk körökben öltötte a politikai szervezkedés nyílt formáit. Ennek ellenére sem tagadható azonban, hogy a fennálló rend elutasítása a társadalmak túlnyomó többségének mindennapi alapállása volt, amely világos tudattartalmakon, a „mi” és az „ők” nyilvánvaló megkülönböztetésén és az egyéni küzdelmek lassan köznapi gyakorlattá emelt kulturális formáin nyugodott. A rendszerváltások igazi alapja széles tömegek folyamatos *individuális polgárjogi mozgalma* volt tehát. Csendes és folyamatos polgárjogi harcokról is szóltak (és ekként tartattak számon) ugyanis a családi autonómiáért, az oktatás vagy a munka szabad(abb) megválasztásáért a hatóságokkal vívott küzdelmek; a mikrovi-

lág modernizálásának az államtól függetlenített akciói; a kisközösségek informális védőhálóinak az évek során egyre hatékonyabbá és egyre kiterjedtebbé tett működtetése – a jól ismert, de politikai tartalmukban ritkán elemzett példák sorát még folytathatnánk.

De éppen a polgárjogi szabadságküzdelmek tömeges volta miatt mondható, hogy a választók és a választottak közötti politikai párbeszéd az elmúlt négy évtized kérdéseinek elfogulatlan újrafelvetése nélkül *elképzelhetetlen*. A dialógus alapfeltétele a közelmúlt végigélt történelmével adekvát nemzettudat megformálása, amely nem a büntudat szításából, hanem a társadalmak látens függetlenedési törekvéseinek el- és felismeréséből merítkezik. A történelmet „átugró” és megtagadó legitimációs kísérletek hosszabb távon legitimációs válságot idézhetnek elő, és csak a demokrácia működésében már ma is érzékelhető zavarok szaporodásához vezethetnek el. A torések és szakadáspontok gyarapodása pedig újabb történelmi zsákutácsba torkolthat, ha végső kimenetelben magukat az életre hívott demokratikus intézményeket ássa alá. A veszély és a felelősség tehát nem csekély.

E messze vezető problematika újragondolásához alapmű került az elmúlt évben a könyvesboltokba: Fejtő Ferencnek a népi demokráciák első három évtizedéről szóló két-kötetes munkája. A kelet-európai kisállamok fejtői története ott kezdődik, ahol Bibó István 1946-ban (akkor még a béketárgyalások némi befolyásolásának reményével) a tollat letette: a második világháború utáni párizsi békeszerződéseknél. Az első kötet – amelyet a szerző 1949 és 1952 között írt – a „népi demokráciák” alapítását, a második – 1979-ben befejezett rész – pedig a Sztálin halálától a Brezsnyev-éra virágzásáig terjedő korszak történetét dolgozza fel. Fejtő alapállása – a két kötetet egybefogó alapgondolat – világos és koherens. 1952-ben, a sztálinizmus tomlásának tetőfokán, Közép- és Kelet-Európa szovjetesítésének, a történelmi kiindulópontok különbözőségét eltipró egyneműsítésének láttán kevesen gondolhatták úgy, ahogyan a képletet ő már akkor is látta: „*Vizsgálódásaink szükségképpen meg fogják botránkoztatni azokat, akiknek már véglegesen kialakult elgondolásuk vannak a fejlődésről, akiknek a szemében a háború utáni Kelet-Európa az a csatater, ahol a*

Jó és Rossz közti nagy küzdelem folyik – és ahol ki-ki ízlése szerint dönti el, hogy kik a Jók és a Rosszszak. Csak azokhoz az olvasókhöz szólunk, akik, mielőtt cselekszenek, megpróbálják megérteni, hogy miről van szó...

Amiről szó van, nyilván többféle olvasatban olvasható. Lehet a könyvet politikatörténeti forrásmunkaként kézbe venni. Kosáry Domokos a magyar kiadáshoz írt utószavában ezt javasolja, amikor jövendő történeti feldolgozásokhoz forrásmonográfiaként ajánlja Fejtő Ferenc könyvét az olvasók figyelmébe. Lehet – közelebről – a kommunista hatalomátvétel és a népi demokráciák rendszerének ma már dokumentumértékű első interpretációs kísérleteként olvasni, amelyből máig érvényes ismeretek és megállapítások szerezhetők az egyes országok kommunista pártjai mindenkori vezérkarának beállítódásbeli különbségeire, de arra is, hogy e különbségek lényegében egészen a nyolcvanas évek végjáráskáig elhanyagolhatók voltak a szovjet pártvezetésen belüli konfliktusok koronkénti állásához képest. Az egyidejű történetírás e nagyszabású munkájából azonban az is kiolvasható, hogy a végjáték fejleményei – s talán napjaink, illetve a közeljövő folyamatai – a beállítódások évtizedeken át továbbhagyományozott különbségeitől és az egyes kommunista rezsimeknek a tradíciókra támaszkodó nemzeti függetlenedési kísérleteitől azért mégsem választhatók el.

Fejtő könyve azonban a recenzens számára nem e két megközelítés, hanem egy lehetőség harmadik olvasat szempontjából jelentett alapvető fontosságú olvasmányélményt. A könyv gondolatvezetése ugyanis – anélkül, hogy szerzője a megfejtés kulcsát direkt módon adná az olvasó kezébe – eljuttat bennünket ahhoz, hogy a nemzetudat-értelmezések fentebb vázolt mai konfliktusai szemszögéből néhány alapvető és eddig megvizsgálatlan kérdést újrafogalmazzunk a magunk számára.

A könyv – e harmadik olvasatban – azt tárgyalja, hogy vajon valóban elvégezhető volt-e a háború utáni nagy kísérlet: bízhatott-e bárki akár egy percig is annak valószínűs sikerében, hogy a nemzeti törekvések mint olyanok semmissé nyilváníthatóak és egyszerűen eliminálódjanak a történelemben még valaha is felmerülő fontos kérdések sorából. Vajon

volt-e egyetlen pillanat is, amikor a hatalomra került kommunista pártok megteremthették a kihívást, hogy oly módon teremtsenek legium és „élhető” berendezkedéseket, hogy azok népeik elintézetlen nemzeti történelmét egyszerűen „felülírják”, s azonosságtudatukat egy olyan új világhoz kapcsolják, amelynek küldetése az egyénnek az emberiség összességében való feloldása, a tradíciók jelentőségének egyszer s mindenkorra való gyökeres kiirtása?

Nem kérdéses: a „nemzet” fogalmát generációk számára gyanússá tévő második világháború utáni történelmi helyzetben a nemzeti különbségek negációjaként felfogott internacionalizmus eszméje valóban számíthatott bizonyos sikerre. De a kivételes történelmi helyzet egyúttal egy új nagyhatalmi konstelláció létrehozásának történelmi helyzete is volt, s az „internationalizmus” egy elnyomó és imperialista törekvés ideológiai bázisát jelentette. A nemzeti kommunista pártok az internacionalizmus e kettősségének dilemmáját igen hamar megértették. Fejtő történeleminterpretációjában a negyvenes évektől a hetvenes évek végéig tartó három és fél évtized a dilemma megoldására tett különböző kísérleteik története.

A térség országait a háború vége igencsak eltérő társadalmi és politikai állapotban érte, s a győztes nagyhatalmakkal tárgyalni képes, illetve belpolitikai súlyukban számottevő politikai erők merőben különböző befolyással és társadalmi támogatottsággal rendelkeztek. (Lengyelországnak ez időben két kormánya volt; mindkettő szerepet játszott a fasizmussal szembeni küzdelemben, és nem jelentéktelen haderőt is a magukénak mondhattak, miközben politikai programjuk és orientációjuk aligha volt összeeleglyíthető. Jugoszláviában az antifasiszta küzdelem széles társadalmi bázisa, majd a partizánháború feltétlen sikere Tito győzelmével és hallatlan népszerűségével szemben lényegében minden más, nem kommunista lehetőséget súlytalanná és esélytelenné tett. Csehszlovákiában a háború utáni alaphelyzet kulcsproblémái a szlovák konzervatív erőknek a fasizmusban játszott szerepe, illetve a magyarokkal szembeni sérelmei, valamint az eltiport demokrácia föderatív keretek közötti újjáépítésének kérdései voltak. Magyarországon a korábbi politikai

vezetés teljes kompromittálódását tetézte, hogy a hazatérő moszkovita kommunisták az „utolsó csatlós” pozíciója feletti történelmi bűntudat keltésével igyekeztek végképp kiszorítani potenciális versenytársaikat a hatalom megosztásából. Romániában és Bulgáriában a kommunista ellenállásnak a háború utolsó szakaszában játszott viszonylagos pozitív szerepe alapot jelentett ugyan a jaltai kompromisszumban foglalt „szovjethűség” megteremtéséhez, ám csakhamar borulékony eleme lett a kompromisszum másik pillérének, a demokratikus programok útra indításának.)

Fejtő ezekből az alaphelyzetekből kiindulva aprólékos gonddal elemzi a szövetségesek közötti egyensúlykeresés konkrét mozzanatait, s mutatja meg, hogy a demokratikus berendezkedéseknek a negyvenes évek végére már nyilvánvalóvá vált történelmi veresége, a szovjetek támogatta kommunista vezérkar teljhatalmának kiépítése korántsem azonos tartalmú politikai konstellációkat hozott magával. Márpedig a hátrahagyott különbségeknek és az adott pillanatban a hatalomgyakorlásból kiszorított politikai erők társadalmi támogatottságának a későbbi években meghatározó szerep jut majd abban, ahogyan az egyes országok kommunista pártjai az „internacionalizmus” és nemzeti legitímáció fentebb említett dilemmáját értelmeznii, illetve kezelni próbálják.

Fejtő e háború utáni „látens hagyatékot” veszi szemügyre, amikor – gondos dokumentációval és érzékletesen megjelenített szociálpszichológiai mozzanatok figyelembevételével – országról országra haladva kimutatja, hogy – bár különböző időkben és különböző motivációkkal, de – *valamennyiükben* fontos kísérletek történtek a nemzeti önmeghatározás újraértelmezésére, az internacionalizmus lépés alatt kivívható nemzeti függetlenség elérésére, a szovjet berendezkedésnek a nemzeti tradíciókkal való összeegyeztetésére. (A könyv egyik csúcspontját jelenti a lengyel és a magyar 1956 ebből a szempontból vett összehasonlító elemzése. Az előzmények számitásbavétele nélkül aligha érthető meg, hogy a börtönből kiszabadult Gomulka a nemzeti függetlenség kérdésének felvetése nélkül hogyan válhatott *nemzeti* hőssé és a szovjetek által tolerált, a maga korában meglepően „revizionista” reformok sikeres elin-

dítójává. Ugyancsak az előzmények ismeretében válik világossá – s helyez egy manapság sokat vitatott kérdést új megvilágításba – az, hogy a nemzeti matematika iránt a leginkább „botfűlő” Rákosi-rezsim bukása Magyarországon miért tette megkerülhetetlené, hogy a forradalom vezéralakja végül is rövid néhány napon belül eljusson a *nemzeti önrendelkezés* és a katonai *semlegesség* követeléséhez, amivel Nagy Imre a forradalom levereése ellenére három évtizedre kijelölte a Kádár-rendszer poliükai manővereinek és jártéklehetőségeinek keretfeltételeit, s a forradalmat a kommunizmus történetében az első – és 1989-ig az egyetlen – *nemzeti felszabadított* forradalommal emelte.) Fejtő fejtegetései nyomán történelmileg igaznak kell elfogadnunk, hogy a nemzeti problematikának a kommunista internacionalizmussal való állandó egyeztetési kísérletei nélkül a középkelet-európai „népi demokráciák” rendszerei valószínűleg nem maradhattak volna fenn négy évtizeden át – a legitímációt az uralmon lévő kommunista pártok merőben fegyveresekkel, sőt még relatíve sikeres gazdaság- és életszínvonal-poliükájukkal sem biztosíthatták volna e viszonylag hosszú történelmi korszakon keresztül.

Ez a megállapítás pedig el kell hogy vezessen bennünket a létezett szocializmusok „nemzetietlenségének” újraértelmezéséhez. Valóban helytálló-e az a ma oly indulatosan és oly sokfelől hallható kritika, hogy az elmúlt négy évtized a nemzeti történelem *megszakítása* volt, s hogy Közép-Kelet-Európa társadalmi a szovjetesítés eredményeként olyan intézményeket örökölt, amelyek *sui generis* alkalmatlanok a tradíciók, a nemzetinek tekinthető kultúra továbbépítésére? A Fejtő-féle történet továbbgondolásaként ennél bonyolultabb következtetés adódik. S ez valójában nem az örökölt intézmények eredendő alkalmatlansága, hanem tartalmaiknak a nemzetfelfogás szempontjából vett súlyos politikai *torzulása*.

A felemás függetlenedési kísérletek elelendőknek bizonyultak ugyanis ahhoz, hogy a nyolcvanas évekre valóban meglehetősen erőteljes különbségek álljanak elő az érintett társadalmak finomszerkezetében, intézményeik működtetésében, s még talán ahhoz is, hogy a rendszer gyengülésével – a kommunista pártok által kezdeményezett, vezérelt és

kontrollált reformok során – „visszatérjenek” a legkeményebb sztálini időkben kényszerűen elhagyott pályáikra. A hatalmon lévő pártok e „titkos”, névértékükön soha nem vállalt tradíciók őreivé azonban csak azon az áron válhattak, ha tekintettel voltak „a Szovjetunió életbevágó érdekeire”, ami magyarán annyit jelentett, hogy kísérleteikben sorozatosan el kellett árulniuk – egymást. 1956 magyar forradalmának heves támadói között ott voltak a „különutas” jugoszláv és lengyel kommunisták; a szégyenteljes 1968-as cseh bevonulást a maguk „függetlenségét” féltő magyar és lengyel kommunista vezetések nemcsak elvileg, hanem katonáik odavezénylésével is támogatták; az 1981-es lengyelországi puccs a közép-kelet-európai kommunista pártok meleg pártfogását élvezte már csak azért is, mert – 1956 és 68 óta először – legalább az „internacionalista” segítségnyújtás nemzetietlenségének és elnyomó törekvéseinek igazolására nem kellett energiát fordítaniuk. S e meghunyászkodások eredménye végül is az egyes kommunista pártok saját nemzeti legitimitációjára tett szerény kísérletek folyamatos aláesése és torzulása volt; az ismételt üzenet világossá tette, hogy a tradíciók legfeljebb engedményekként jöhetnek számításba, alapszabálynak nemlétük tudomásulvételét kell tekinteni. Ezáltal pedig a fenntartásukért folytatott harc a totalitárius uralkodás szembeni társadalmi ellenállás állandóan napirenden tartott kérdése, ütközőterepe lett.

Ebben az értelemben mondható talán ki, hogy a jelenkori kritikának nem a nemzeti tradíciók vállalásának a szocializmus évtizedei alatti „szüneteltetésére”, hanem a jogszerű biztosítékok hiányára és tartalmaik állandó megkérdőjelezhetőségére kellene irányulnia. Ehhez pedig ma nem az örökség „átugrása”, hanem differenciált végiggondolása és konstruktív elemeinek vállalása is szükségeltetik.

Társadalmi cselekvés és politikum szétválasztása, az igazságnak a torz politikai viszonylatok alóli kihámozása annál is fontosabbnak látszik, mert a történelem folyamatosságának fenntartása a kommunista pártjaikkal szembe forduló közép-kelet-európai népek talán legnagyobb kollektív teljesítménye volt. A közelmúlt történelmének igazi csodája

az, hogy a szocializmus „internacionalizmus” sehol sem volt kellően erős a tradíciók összeroppantásához; hogy a totalitarizmussal szembeni csendes társadalmi harcokban széles rétegek képeseknek mutatkoztak nemcsak továbbörökítésükre, hanem még modernizálásukra is; hogy mára nyilvánvalóvá vált, demokratikus képességeik és meglepő felnőttégük „fű alatti” csendes megépítése az egykori „torzult” kultúráknak éppen a szembenálláson alapuló fokozatos megtisztulásából merítkezik.

Politikum és társadalmi folyamatok kettéválasztását, a közöttük lévő összefüggések világos külön tartását, a közelmúlt történelmének „átugrása” helyett annak elfogulatlan újragondolását teszi szükségessé végül az is, hogy 1989 önbizalmának és szolidaritásának éppen „a király meztelen” egyhangú ki mondhatósága adott töltetet. Az élmény hitele, közössége és elementáris ereje pedig azon alapult, hogy a közép-kelet-európai társadalmak *mindegyike* magáénak tudhatott egy olyan történelmi múltat, amelyben mindvégig fennmaradtak, továbbépültek és továbbörökítődtek a saját zárt nemzeti kereteik között folytatott csendes szabadságküzdelmek, s amelyeknek végső sikere – kommunista berendezkedéseik eróziója, majd szétesése – immár nemzettudatuk *vállalhatóságának* bizonyítéka lett.

A „nemzetietlenség” minősített elmúlt évtizedek pedig az egykori beteg nemzettudatok gyógyulásának ezeket a fontos teljesítményeit kérdőjelezi meg, amikor egyfelől (népies irányból) a nemzeti jelleg soha ki nem mondhatóságát, másfelől (liberális irányból) a tradíciók modernizálásának eredménytelenségét állítják kritikájuk középpontjába. S talán megkockáztatható, hogy – bár mindkét oldalú kritikának van létjogosultsága – a felemás teljesítmények mégiscsak teljesítmények, amelyeknek elismerése nélkül az újonnan választott politikai elitek újonnan választott legitimitációs törekvései nem „népi demokratikus nyomorúságunk” meghaladásához, hanem a *vagy* polgári, *vagy* nemzeti fejlődés Jászi és Bibó által oly sokszor és oly meggyőzően bírált hamis szembeállításának újabb zsákutcájához vezethetnek el.